

DRUŠTVENO I GOSPODARSKO VREDNOVANJE MATERIJALNE KULTURNE BAŠTINE

Snimio Velid Jakupović

Radimir Jurić
Arheološki muzej Zadar

UVOD

Na području Zadarske županije, koja obuhvaća poveći dio sjeverne Dalmacije i južni dio ličko-krbavskoga prostora, društveno-gospodarski razvoj može se pratiti od prapovijesnih razdoblja. Razni narodi i kulture ostavili su vrlo bogatu materijalnu baštinu iz svih kulturno-povijesnih razdoblja. Stupanj istraženosti te baštine različit je na dalmatinskom i ličkom dijelu Zadarske županije, što je uvjetovalo i uvjetuje razinu njezina poznavanja, a time i vrednovanja. Naime, ukupna istraženost raznih kulturno-povijesnih razdoblja znatno je veća na dalmatinskom dijelu ove županije nego na ličkom dijelu. Mnogi istraživači, pisci i putopisci (i inozemni i hrvatski) tijekom prošlih stoljeća isticali su vrijednost baštine koja se stoljećima može pratiti u Zadru, Ninu, Biogradu, Aseriji, Pagu i dr. Divili su se, ali i čudili, ljepoti baštine i krajolika. U tim povijesnim djelima započelo je vrednovanje bogate materijalne kulturne baštine, kojoj se danas sustavno pristupa sa znanstvenoga, ali i gospodarskog, motrišta tako što se u njoj prepoznaju tragovi povijesnih kultura, društveno-gospodarskih interakcija i organizacije prostora u skladu s prirodnim resursima, što sve pridonosi rekonstrukciji povijesno-geografskog razvitka središnjega hrvatskoga Jadrana, a, s druge strane, ista ta baština ima izvanredno značenje jer pridonosi oblikovanju kulturnoga identiteta stanovništva Zadarske županije i čini privlačnu osnovu razvoja turizma.

Cilj je ovoga teksta, na temelju vlastitih istraživanja te istraživanja mnogih drugih hrvatskih znanstvenika, dati **kronološki pregled materijalne kulturne baštine Zadarske županije**. Odabrani su samo najvažniji elementi bogate kulturne baštine, koji se mogu, uz ostalo, razmatrati kao važan razvojni resurs središnje smještene hrvatske jadranske županije.

PRAPOVIJEST

S obzirom na arheološke nalaze, pregled materijalne kulturne baštine u Zadarskoj županiji moguće je započeti od starijega kamenog doba, odnosno **paleolitika**. To kulturno-povijesno razdoblje različito je datirano (po nekima od 4 milijuna godina do 10 000 godina pr. Kr., a po drugima, što je prihvatljivije, od 2 milijuna do 10 000 godina pr. Kr.; Batović, 2009., 6-10). U to vrijeme čovjek je bio najviše povezan s prirodom. Tijekom paleolitika zbivale su se pravilne klimatske smjene toplih i hladnih razdoblja. U vrijeme najvećega zahlađenja otprilike prije 26 000 godina, razina mora bila je oko 100 m niža od današnje. Tada je, naime, cijeli sjeverni prostor sadašnjega Jadranskoga mora bio kopno, a južna granica trajnoga ledenog pokrivača išla je od Istre, preko Like i srednje Bosne na istok. To je bila i granica polarnih i životinjskih zajednica. Ljudi su živjeli od lova na divlje životinje, a u manjem opsegu skupljali su hranu u pri-

SL. 1.
**Kličevica –
Velika pećina**
(snimio I. Čondić)

rodi. Izrađivali su samo najnužnije oruđe za lov, najčešće, konja, goveda, jelena i svinja (Batović, 2009., 6-7).

Starije kameno doba dijeli se na tri razdoblja. Paleolitske kulture u Hrvatskoj prilično su slične onima u Europi (Batović, 2009., 7-10). Rani paleolitik (od 400 000 do 100 000) na primorju Zadarske županije poznat je s nalazišta Veli Rat na Dugom otoku. To se odnosi na kulturnu skupinu clactonienu i kulturu levalloisiena (Batović, 2009., 7).

Kultura musterijena iz srednjega paleolitika na hrvatskom je, pa tako i na zadarskom, području znatno bolje poznata od prethodnog razdoblja. Vrijeme je to od 100 000 do 35 000 godina pr. Kr. Na zadarskom području nalazišta iz toga doba jesu Slivnica, Radovin, Podvršje, Ražanac, Islam Grčki i dr. Nositelji te kulture bili su neandertalci (Batović, 2009., 8). Iz tog razdoblja posebice se ističe nalazište Kličevica (Velika pećina, Sl. 1) kod Raštevica, koje se u zadnje vrijeme sustavno istražuje (Karavanić i dr., 2007., 345-347). Paleolitički ostaci otkriveni na tom nalazištu stari su oko 39 000 godina. Iz tog razdoblja, po najnovijim istraživanjima, potječe i glavina nalaza iz Velog Rata (Vujević, 2013., 131-146).

Kasni paleolitik (35 000 – 10 000 godina pr. Kr.) razdoblje je najvećega zahlađenja, s kratkim epizodama umjerenije klime. Od 35 000 do 25 000 godina pr. Kr. (kultura orinjasijena) na zadarskom području poznato je već spominjano nalazište Veli Rat. Temeljna su oruđa kamena strugala, noževi, šiljci i dr. Na tom nalazištu pronađeni su i primjerci epigravetiena, koji se smješta oko 15 000 do 10 000 godina pr. Kr. (Batović, 2009., 8-10). U najmlađi dio kasnoga paleolitika valja uključiti i špilju Vlakno na Dugom otoku (Vujević, Parica, 2011.).

U Gornjoj špilji poznatih Cerovačkih pećina nađene su dvije potkoljenične kosti koje pripadaju paleolitičkom lovcu iz skupine *Homo sapiens fossilis*. „Obzirom na kontekst nalaza i istodobnost s ostalim faunističkim nalazima, osobito medvjede lubanje sa zaraslim tragovima dobivenim od udarca, Dvorana paleolitičkog lovca nepobitan je dokaz čovjekove nazočnosti u špilji, vjerojatno u tijeku lova. Pronađena su dva koštana šiljka, te dva obrađena strugala crnog kremenca, uz pougljenjene kosti pećinskoga medvjeda. Gornja Cerovačka špilja najstariji je nalaz čovjekove nazočnosti u Lici u vrijeme paleolitika“ (Kolak, 2007., 33).

Srednje kameno doba ili mezolitik razdoblje je od 10 000 do 6000 godina pr. Kr. Vrijeme je to velikih promjena klime, jer je, nakon zadnje oledbe (würma), nastupilo toplo razdoblje. Sjeverni Jadran je poplavljen, razina mora je porasla, a stvaraju se otoci. Razvija se bjelogorična i crnogorična šuma, a naseljavaju se i nove vrste životinja (divlje govedo, svinja, ovca, konj). Na zadarskom području iz tog su razdoblja sljedeća arheološka nalazišta: Veli Rat i Sali na Dugom otoku, Zapuntel na otoku Molatu, Radovin, Jovići,

Islam Grčki u Ravnim kotarima (Batović, 2009., 11) te Vaganačka pećina na primorskoj padini Velebita (Forenbaher, Vranjican, 1985., 1-21). Iz istog razdoblja potječu i nalazi iz pećine Vlakno na Dugom otoku (Vujević, Parica, 2011.). To nalazište još uvijek istražuju arheolozi s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru. Imaju izvrsne rezultate. Mnogima je poznato da je tu nađen najstariji ostatak čovjeka u Dalmaciji (nazvan Šime, star otprilike 11. tisuća godina).

Mlađe kameno doba ili neolitik trajao je od 6000 do 2500 godina pr. Kr. Tada su nastupile važne promjene u načinu života, gospodarstvu i kulturi. Ljudi su se bavili poljodjelstvom, proizvodili su biljnu hranu, pripitomljavali životinje i razvijali stočarstvo. Naselja su se nalazila uz polja i izvore vode, a počele su se, što je veoma važno, izrađivati i posude od pečene zemlje i razvijati lončarstvo. Nositeljica društvenih odnosa je žena-majka, pa je to doba matrijarhata (Batović, 1966.; Batović, 2002., 149-432; Batović, 2009., 13-18; Suić, 1981., 64-76).

Rana faza mlađega kamenog doba naziva se smilčićkom kulturom (ili *impresso* kulturom). Ime je, znači, dobila po važnom nalazištu Smilčiću (Batović, 1966.) u Ravnim kotarima, dvadesetak kilometara od Zadra. Otkrio ju je i definirao prof. dr. sc. Š. Batović. Ta je kultura raširena po cijelom istočnom Jadranu, ali i u Hercegovini. Vezna je uz more i ribarstvo. Posude iz toga doba ukrašavane su otiskom školjke, morskih puževa, sitnim ubodima, oštrim predmetima, prstima (to je tehnika utiskivanja, odnosno

SL. 2.
Smilčić – Riton
koji pripada
danilskoj kulturi
 (snimio I. Čondić)

SL. 3.

Donja Cerovačka špilja – Nalazi iz brončanoga doba

(snimila T. Kolak)

impresso tehnika). Važnija nalazišta te kulture jesu Smilčić, Tinj i Nin (Batović, 2009., 11), Crno Vrilo kod Dračevca Ninskog (Marijanović, 2009.) i dr. Ta je kultura vrednovana i vrlo efektno i sadržajno predstavljena u Arheološkom muzeju u Zadru, Muzeju ninskih starina u Ninu i u Zavičajnom muzeju u Biogradu na Moru. Datirana je u vrijeme od 6000 do 4500 godina pr. Kr.

U Smilčiću i na još nekim nalazištima na zadarskom području veoma je dobro poznata (i zastupljena) srednja faza mlađega kamenog doba ili danilska kultura, nazvana po nalazištu Danilo kod Šibenika, koja datira od 4500 do 3500 godina pr. Kr. I ona je poznata na cijelom jadranskom prostoru. Obilježava je veliko bogatstvo kulture, osobito posuda od pečene zemlje i raznovrsnih kremenih predmeta (Batović, 2009., 15-16). Jedna je od najbogatijih neolitičkih kultura. Najveći je to, zapravo, domet razvoja ove gospodarske i kulturne stečevine mlađega kamenog doba. Na nju se naslanja kasna faza mlađega kamenog

SL. 4.

Privlaka – Brončani privjesak iz kasnoga brončanog doba

(snimio I. Čondić)

doba (3500 – 2500 godina pr. Kr.) ili hvarska kultura skupina, nazvana po otoku Hvaru. Opet je veoma dobro poznata u Smilčiću, Bribiru, Islamu Grčkom i dr. (Batović, 2009., 17-18). Ostaci materijalne kulture tih dvaju razdoblja (ili faza) izvrsno su predstavljeni u Prapovijesnoj zbirici Arheološkoga muzeja u Zadru (Sl. 2).

Samo jedan neolitički kreneni nožić pronađen je na Velikom Golglavu na Velebitu (Lika).¹ To ne znači da je u neolitiku taj prostor bio nenaseljen, nego da je još uvijek slabo istražen.

Bakreno-kameno doba ili eneolitik trajao je od 2500. do 2000., odnosno 1800. godine pr. Kr. Doba je to osjetnih promjena u kulturi, gospodarstvu i društvenim odnosima. I dalje su u uporabi kreneni i kameni predmeti,

a počinje se uporabljivati i bakar. Velike promjene u eneolitiku izazvane su doseljenjem indoeuropskih etničkih zajednica s istoka. One su prenijele niz novih gospodarskih i tehnoloških inovacija, kao npr. konje, kola, pokapanje pod humcima i dr. (Batović, 2009., 19).

Nakovanska kulturna skupina, koja je nazvana po naselju Nakovani na Pelješcu, zauzima rano i srednje bakreno doba. Raširena je po Dalmaciji i Hercegovini (Batović, 2009., 20). Srednjoj fazi te kulture pripada naselje u Bukoviću kod Benkovca (Batović, 2002., 481-487). Kasnom bakrenom dobu na zadarskom području pripadaju Vrsi, Nin, Zadar, Islam Grčki i Vaganačka pećina kod Starigrada (Batović, 2009., 25).

Brončano doba nastupilo je od kraja eneolitika (2000/1800 pr. Kr.) i trajalo je do 1000/900 pr. Kr. Ranom brončanom dobu, odnosno cetinjskoj kulturnoj skupini, pripadaju nalazišta Podvršje, Ervenik, Vrsi, Zaton kod Nina i dr. Gospodarstvo te kulture temeljilo se na pokretnom stočarstvu, a život se odvijao u špiljama, ravničarskim naseljima i na gradinama. Mrtve su pokapali u grobnim humcima. Primjerice, u jednom humku u Podvršju pronađen je koštani prstenasti privjesak kao vjerski sunčani sat (stepski utjecaj s istoka) i groždano sjeme kao najstariji dokaz uzgoja vinove loze (Batović, 2009., 27-28).

Nositelji srednjega brončanoga doba u Lici bili su pokretni stočari, koji su se naseljavali u pećine i gradine. Pokojnike su u grobove polagali u ispruženom položaju, a katkad i u jamama, gdje su ih polagali na tlo. Zastupljeno je zemljano posuđe, brončani mačevi, bodeži, sjekire, srpovi i dr. (Batović, 2009a, 31).

Arheološkim istraživanjima Donje Cerovačke špilje 1967. (Drechsler-Bižić 1970., 93-110) utvrđeno je da je prapovijesna populacija na tom mjestu imala svoje stanište već od srednjega brončanoga doba (1400-1200 pr. Kr.). Otkrivena su dva ognjišta i pokretni arheološki materijal (keramičke posude, kovinski i koštani predmeti). Danas su ti predmeti izloženi u Muzeju Like u Gospiću.

Arheološki tragovi na tlu Zadarske županije koji pripadaju uznapredovalim fazama kasnijega brončanog doba upućuju na snažne sveze s panonskim prostorom, odnosno kulturom žarnih polja (to su ukrašene keramičke po-

1

Na podatku zahvaljujem kolegici T. Kolak, muzejskoj savjetnici u Muzeju Like u Gospiću.

sudice, Sl. 3), brončanih cjevčica koje pripadaju ogrlici, probušeni kamen u funkciji amuleta i dr. (Kolak, 2007.). Donja špilja (Kolak, 2007., 35; Kolak, 2009., 503-504) služila je kao povremeni boravak brončanodobne populacije i kao zbjeg u nekoj opasnosti. Moguće je da je služila i kao pastirski dom. Tu je pronađeno više od šezdeset velikih posuda – pitosa, namjena kojih je bila spremanje i čuvanje velikih količina hrane, a možda su služile i za preradu mlijeka. Špilju su poslije rabili Japodi otprilike do 800. godine pr. Kr.

Srednje brončano doba u primorju je slabo poznato. Zna se da su naselja bila na gradinama, a pokojnike su pokapali u zgrčenom položaju (u grobnim humcima ili u grobljima podno naselja, Batović, 2009., 32).

Kasno brončano doba (11.-10. st. pr. Kr.) jest vrijeme panonsko-balkanskih seoba s ishodištem u jugozapadnom panonskom prostoru kulture groblja sa žarama (Batović, 2009., 36-37). Liburni se tada počinju jasnije izdvajati i oblikovati na prostoru sjeverne Dalmacije, odnosno na

širem području od rijeke Raše do rijeke Krke. Intenzivno se razvijala trgovina, promet, brodarstvo i dr. Izrađivan je raznovrsni nakit (narukvice, fibule), noževi, koplja i dr. Na zadarskom području važnija su liburnska nalazišta Sestrunj, Sali, Vrsi, Privlaka (Sl. 4), Galovac, Gorica, Raštane, Nadin, Seline i dr. (Batović, 2009., 37-38),

Arheološki tragovi iz **željeznoga doba** mogu se pratiti od 9. do 1. st. pr. Kr. Tijekom željeznoga doba dovršeno je oblikovanje liburnske kulture. Liburni se prvi put spominju u grčkim izvorima 734. g. pr. Kr., kada su im Grci oduzeli Krf. Tada su, inače, Liburni bili vodeća politička i pomorska snaga na Jadranu, ali su se poslije pod pritiskom Grka, Etruraca i Rimljana postupno povlačili u svoje matično područje, tj. od rijeke Raše do rijeke Krke (Batović, 2009., 41-42).

Liburnska kulturna skupina dijeli se na dva razdoblja i pet faza. Poznata su mnoga njihova naselja na gradinama po cijelom geografskom profilu današnje Zadarske županije (i na otocima, duž obale i u zaobalju), ali i na ravnom području,

Sl. 5.
**Raštevčić –
Kutlovića gradina**
(snimio Z. Alajbeg)

SL. 6.

**Nin – Liburnska
fibula iz
željeznoga doba**
(snimio I. Čondić)

SL. 7.

**Jagodnja Gornja
– Dio nakita iz
ostave**

(snimio I. Čondić)

kao što su Zadar i Nin, koji s ujedno bili i važnija središta liburnskih zajednica. Na području Zadarske županije ima na stotine gradina, među kojima su najpoznatije Radovin, Nadin, Podgrađe, Ljubač (nekoliko položaja), Cvijina gradina, Kruglaš i Štrkovača u Polači, Kutlovića gradina (Sl. 5) u Raševiću i dr. (Batović, 2005.; Batović, 2009a, 42).

Na temelju nalaza u grobovima (grobnih humaka u kojima su se polagali pokojnici u zgrčenom položaju, na otocima i na kopnu ima ih na stotine) i u naseljima može se pratiti samosvojni neprekidan razvoj Liburna od 9. do 1. st. pr. Kr. (Sl. 6). Liburni su imali veoma dobre odnose s nositeljima susjednih kultura, kao što su japodska i dalmatska, ali i s cijelim primorjem, srednjom i južnom Italijom te Grčkom. Izvozili su i uvozili mnoge predmete kojima su se koristili u svakidašnjem životu (Batović, 2009., 42).

U zadnjoj fazi razvoja liburnske kulture (4.-1. st. pr. Kr.) izraženi su helenistički utjecaji, koji se ogledaju u izgradnji megalitskih bedema i načinu pokapanja (ispruženi pokop u skupnim zidanim grobnicama). To je veoma

dobro poznato s nalazišta u Nadinu, gdje je istražen dio helenističkoga groblja s prekrasnim nalazima (Batović, Batović, 2013.).

Najbrojniji liburnski grobni nalazi potječu iz Nina, Zatona, Nadina, Ljupča, Vrsi i dr. (Batović, 2005.). Valja spomenuti i ostavu iz Jagodnje Gornje (Sl. 7). Brojni takvi nalazi valorizirani su i predstavljeni u Arheološkom muzeju u Zadru i u Muzeju ninskih starina.

Općenito uzevši, željezno doba, vrijeme liburnske kulture, najbolje je poznato razdoblje prapovijesti na širem zadarskom području. Isto vrijedi i za lički dio Zadarske županije, na kojem u to doba obitavaju i posebnu kulturu oblikuju Japodi. Japodska kulturna skupina razvijala se neprekidno iz domaćega brončanodobnoga nasljeđa i utjecaja kulture žarnih polja s panonskoga prostora, ali i iz drugih okolnih kultura. To je u prvom redu odnosi na liburnsku kulturu. Život se odvijao na gradinama, a pokojnike su pokapali u ispruženom položaju, ali i spaljene u žarama. Odlika te kulture jest uporaba velike količine brončanoga i jantarnog nakita, osobito brončane kape i oglavlja, raznih vrsta fibula, brončanih ljudskih likova, posebice ratnika. Osnova gospodarstva bili su stočarstvo, preradba kovina i trgovina (Balen-Letunić, 2006.; Olujić, 2007.; Batović, 2009., 44; Kukoč, 2009.).

Na ličkom dijelu Zadarske županije poznata su sljedeća nalazišta-gradine: Velika Popina, Burzinova glava u Deringaju (Sl. 8), Gornja gradina u Bruvnu, Cerovačka Donja špilja² i dr.

Bez obzira na slabu prometnu povezanost u prapovijesti između liburnskoga i ličkoga prostora, nije izostala društveno-gospodarska interakcija kojom se dolazilo do kulturnih doticaja. Strujali su sustavno utjecaji sa obje strane Velebita, poglavito potkraj brončanoga i tijekom cijeloga željeznog doba, kada su na tim prostorima obitali, kao što je spomenuto, Japodi i Liburni. Taj se proces nastavio i u rimsko doba antičke prošlosti.

RIMSKO DOBA

Dolaskom Rimljana na središnji dio današnjega hrvatskog dijela Jadrana Liburni nisu nestali s povijesne scene. Jedan dio se romanizirao i asimilirao. Primjerice, proces romanizacije liburnskoga Zadra otpočeo je nakon dolaska italskih elementa u onaj konvent rimskih građana, osnovan ovdje u Cezarovo vrijeme. To se nastavilo i kasnije, a bilo je dovršeno (više ili manje) osnivanjem rimske kolonije. Veća liburnska naselja, kao Nadin, Asseria, Bribir, Cvijina gradina i dr., nastavila su svoj intenzivan život i u rimsko doba, prihvaćanjem tekovina razvijenije civilizacije (od urbanizma do izgradnje stambenih i sakralnih objekata, termi i dr., sve po rimskom načinu).

2

Na podacima opet zahvaljujem kolegici T. Kolak.

Akademik M. Suić mislio je da je u Cezarovo vrijeme počeo i proces čvršćeg uklapanja autohtonih zajednica Liburnije u rimski sustav uprave. Neki od nabrojanih rimskih gradova (naselja) imali su municipalni ustroj, dok je Jader imao poseban status kolonije. Tada on doživljava velik preobražaj (Suić, 1981., 141-298). Strogi ortogonalni sustav očituje se u rasporedu ulica i gradskih inzulaa. Arheološkim istraživanjima otkriveni su mnogi graditeljski ostaci (stambeni objekti s mozaicima), zatim nalazi termalnih sklopova i drugih javnih zgrada. Za ostatke foruma znalo se i mnogo ranije, i prije većih arheoloških istraživanja, od početka šezdesetih godina 19. stoljeća. Ti su radovi uslijedili nakon raščišćavanja ruševina zgrada koje su stradale u bombardiranju Zadra za Drugoga svjetskoga rata. Nakon dugogodišnjih istraživanja i čekanja, konačno je dio toga sklopa s kapitolijem uređen i prezentiran (Sl. 9). Riječ je o najvećem forumu na prostoru rimske provincije Dalmacije (vel. 90×45 m), a veći je i od mnogih takvih u Italiji i u pojedinim provincijama. Dakle, veći je i od onog u glavnom gradu provincije Dalmacije, tj. u Salonu (Suić, 1981., 208-216). Otkriveni su ostaci foruma i u Ninu te u Aseriji. U Ninu, antičkoj Aenoni, pronađeni su ostaci hrama (1. st.), koji je veći od bilo kojeg u rimskoj provinciji Dalmaciji. Tomu treba dodati i monumentalne kipove rimskih careva (posebice Augusta i Tiberija) koji su pripadali tom hramu.

Prebogata je rimska baština u Zadru, koja se odnosi na graditeljstvo, kiparstvo, natpise, a posebice na vrlo vrijednu sitnu arheološku građu koja se broji u tisućama (Suić, 1981., 267-298). Otkrivena je novijim istraživanja na širem prostoru Relje (Sl. 10). Zahvaljujući bogatim arheološkim nalazima, Zadar ima najveću zbirku stakla u Europi. Danas je većina toga izložena u Muzeju antičkoga stakla.

U priobalnom dijelu Zadarske županije do danas su sačuvani dijelovi rimskoga vodovoda od Vrane do Jadera. Njegova je izgradnja bila velik graditeljski zahvat (Ilakovac, 1982., 152-229).

U mnogočemu su važni i drugi ostaci iz Nina, Aserije, Argyruntuma (Starigrad pod Velebitom), Nadina i drugih nalazišta iz rimskoga doba na zadarskim otocima i u zao-

balju. To se odnosi poglavito na mnoga rimska gospodarstva. Na otocima su najvažnije Muline (otok Ugljan) i Mala Proversa na Dugom otoku. Priobalje i zaobalje je, može se reći, „posuto“ takvim objektima.

U zadnje vrijeme zamjetni su rezultati ostvareni istraživanjima u Ninu (stambeni objekti, prekrasni mozaici, sitni nalazi i dr.), Cvijinoj gradini (Čondić, 2009., 7-22), Aseriji (gradski bedemi, Sl. 11, liburnski cipusi – osebujni i jedinstveni nadgrobnici spomenici koji su izrađivani u tom rimskom gradu, stambeni objekti, groblja i dr., Fadić, 2003.; Fadić, 2003a, 417-429) i drugdje. Da bi se to pokazalo javnosti, potrebni su dodatni prostori u muzejskim zbirkama zadarskoga kraja, a posebice Arheološkoga muzeja u Zadru.

Za razliku od priobalnoga dijela Zadarske županije, ostaci rimske kulturne baštine u njezinu ličkom dijelu vrlo su skromni. Jedva da ih uopće i ima, poput kipića Afrodite iz Dubašice (Sl. 12, Brunšmid, 1914., 216).

U ovoj se prigodi ne govori o ustroju rimske uprave ni o drugim brojnim rimskim spomenicima. Svi su oni visoke kulturne i znanstvene vrijednosti. Pitanje je koliko smo

SL. 8.

Burzinova glava – Japodska gradina

(snimila T. Kolak)

SL. 9.

Zadar – Forum

(snimio V. Jakupović)

SL. 10.

Zadar – Relja (2005.): Rimsko groblje

(fototeka Arheološkoga muzeja Zadar)

SL. 11.

**Asseria
(Podgrađe) –
Monumentalni
bedemi**

(snimio F. Nedved)

SL. 12.

**Afrodita iz
Dubašice**

(prema J.
Brunšmidu, 1914.)

svi toga svjesni. Može se samo postaviti pitanje što bi sve bilo učinjeno s tom baštinom da je ona podarena nekom drugom narodu?

Ranokršćanska nalazišta i spomenici, posebice oni iz 5. i 6. st., i u Zadru su i na zadarskom području brojni. Opet, kao i u drugome, prednjači Zadar (Sl. 13), koji se, što se tiče ranokršćanskih spomenika, nalazi uz bok mnogo važnije Salone. Više je sakralnih objekata u Zadru, od katedrale sv. Stošije (tada posvećene sv. Petru), bazilike sv. Tome, crkve sv. Stjepana do velike bazilike podignute na novom kršćanskom groblju kod sv. Ivana na Relji. Na otocima to su ranokršćanski ostaci u Mulinama, na Ošljaku, Olibu, Dugom otoku i dr. U zaobalju Zadra to su, primjerice, Sv. Martin u Pridrazi, Sv. Andrija u Zatonu, Sv. Marija i druge bazilike u Ninu, Galovcu, Lepurima i dr. (Uglešić, 2002.; Vežić, 2005.). Posebno valja istaknuti izvanredne rezultate istraživanja dvojnih bazilika u Podvršju s brojnim ostacima crkvenoga pokušaja, kao i grobova s važnim nalazima (Uglešić, 2004.).

U Kašiću kod Zadra pronađeni su malobrojni, ali vrlo vrijedni, nakitno-uporabni predmeti koji pripadaju **Istočnim Gotima**, jednom od germanskih naroda koji su na kraju 5. stoljeća osvojili Dalmaciju i tu se zadržali u prvim desetljećima 6. st. (Belošević, 1965., 129-143; Uglešić, 1992.).

SREDNJI VIJEK

U **ranom srednjem vijeku** Zadar je preživio seobe naroda. Međutim, šire zadarsko područje i Lika naselili su Hrvati. Nedugo potom stvorena je hrvatska kneževina. Hrvatska kneževina bila je podijeljena na županije. Na prostoru današnje Zadarske županije to su bile ninska, lučka, sidraška i krbavska županija (Jakšić, Begonja, 2011., 8).

Franački misionari među Hrvatima širili su kršćanstvo. Od sredine 9. st. hrvatski je vladar osnovao i svoju biskupiju u Ninu (Jakšić, Begonja, 2011., 7). Riječ je, kao što je poznato, o prvoj hrvatskoj biskupiji. Ranokršćanska crkva postala je stolnicom (danas je to nadžupna crkva sv. Anselma).

Zadar je i dalje ostao u bizantskom okrilju, a doskora i kao glavni grad bizantske teme Dalmacije (Klaić, Petricioli, 1976., 55-67). U tom gradu ima više predromaničkih i ranoromaničkih sakralnih objekata i skulptura izvanredne vrijednosti (Klaić, Petricioli, 1976., 117-142). Prvi od njih jest rotonda Sv. Trojstva, poznata pod imenom crkva sv. Donata, tako nazvana po biskupu za čije je uprave Zadarskom biskupijom sagrađena (Sl. 14). To je jedinstven spomenik ranosrednjovjekovnoga graditeljstva u Hrvatskoj (Vežić, 2002.), koji bi uskoro mogao biti uvršten i na popis svjetske kulturne baštine pod zaštitom UNESCO-a. Ranokršćanske crkve i one izgrađene u ranom srednjem vijeku uređene su oltarnim pregradama, ciborijima i drugim pokušajima. Posebno treba spomenuti ukrašene drvene grede iz crkve sv. Donata (Vežić, 2002., 117-118). Tu su i sarkofazi, među kojima se osobito ističe onaj s moćima sv. Stošije, što ga je dao izraditi biskup Donat, pregovarač na franačkom i na bizantskom dvoru s početka 9. stoljeća (Klaić-Petricioli, 1976., 69-74).

Bogato je i vrlo vrijedno ranoromaničko kiparstvo, europske vrijednosti, iz porušene crkve sv. Nediljice (pluteji sa scenama iz Kristova života, Sl. 15), ciborij prokonzula Grgura, plutej iz crkve sv. Lovre, sve iz 11. st. (Petricioli, 1960.; Klaić, Petricioli, 1976., 136-142; Jakšić, 2006a, 94-107). Sada se čuvaju u Arheološkom muzeju u Zadru. Jedanaesto je stoljeće u Zadru po mnogo čemu jedinstveno. Vlast je nominalno bizantska, a nositelji te vlasti su Hrvati. Prokonzul Grgur potjecao je iz poznate obitelji Madijevaca (Klaić, Petricioli, 1976., 90-94), kao i opatica Čika, koja je 1066. osnovala benediktinski samostan sv. Marije (Klaić, Petricioli, 1976., 142).

U zaobalju Zadra mnoga su nalazišta ranohrvatskih groblja s poganskim i kršćanskim značajkama pokapanja.

SL. 13.

**Zadar – Katedrala sv. Stošije: Ranokršćanski
podni mozaik u sakristiji sv. Barbare**

(prema E. Hilje i R. Tomić, 2006.)

Nažalost, do sada nisu pronađena na ličkom dijelu Zadarske županije, što je zacijelo posljedica arheološke neistraženosti toga dijela Hrvatske. Nalazi iz takvih grobova zapravo su arheološki izvori i za ranu hrvatsku povijest. Hrvati se po dolasku u svoju novu postojbinu Dalmaciju pokapaju spaljivanjem. Jedno od takvih groblja (početak 7. st.) nalazilo se u Kašiću (Belošević, 1980., 46-48). Najvažnija (kosturna groblja) tzv. poganskoga sloja (znači još nekrštenih Hrvata, od 8. do sredine 9. st.) prona-

đena su na Ždrijecu u Ninu (Belošević, 2007.) i u Velimu kod Stankovaca (Jurić, 2007., 217-233). Još je na desetke takvih groblja na središnjem dijelu ranosrednjovjekovne hrvatske države, a još više onih s kršćanskim značajkama pokapanja (od sredine 9. do 11. st.), kao što su ona u Ninu (više položaja), Kašiću (više položaja), Biljanima Donjim (Begovača), Lepurima (Sv. Martin), Ostrovici (Greblje), Galovcu (Crkvina), Radašinovcima (Vinogradine) i dr. (Jelovina, 1976.; Petrinec, 2009.). Na njima su pronađeni veoma vrijedni (izvorno hrvatski) nakitni predmeti izrađeni u domaćim radionicama.

Na navedenom prostoru hrvatski vladari i drugi odličnici, nakon kristijanizacije, podižu crkve. Nekima od njih poznati su darovatelji. Imena su im sačuvana na dijelovima crkvenoga pokućstva. Knez Višeslav spominje se na znamenitoj krstionici iz Nina, knez Branimir javlja se na natpisima u Ninu, Šopotu, Ninu, Otresu (kod Ostrovice), a župan Godečaj na nadvratniku crkve Sv. Križa u Ninu. Osim te crkve, više je sakralnih objekata, osebujnih oblika, u zaobalju Zadra (npr. oblika križa ili šesterolista). Ranosrednjovjekovnim šesterolistima uzor je bila zadarska ranokršćanska krstionica iz 6. st. Takve se crkve nalaze u Škabrnji (Sv. Marija u Ambaru), Kašiću (Mastirine), Pridrazi (Sv. Mihovil) i u Zadru (Stomorica; Klaić, Petricioli, 1976., 128-129).

U povijesti hrvatskoga naroda posebno mjesto ima Biograd sa svojom katedralom i benediktinskim samostanima sv. Ivana Evanđelista (Sl. 16) i sv. Tome, koje osnivaju i podižu hrvatski kraljevi, posebice Petar Krešimir IV. (Jurić, 1990., 280-286, 288-289; Jurić, 2009.; Jakšić,

SL. 14.
**Zadar –
Sv. Donat**
(snimio I. Čondić)

SL. 15.
**Zadar
Sv. Nediljica,
11. st.**

SL. 16.

**Biograd –
Bazilika sv. Ivana
Evandelistu, 11. st.**

(snimio I. Čondić)

2006., 109-141). Isto vrijedi i za srednjovjekovnu Vranu, osobito za muški benediktinski samostan sv. Grgura, kao i za samostan istoga reda na Čokovcu kod Tkona na otoku Pašmanu. Onamo su se nakon rušenja Biograda 1125. sklonili benediktinci u samostan sv. Ivana Evandelistu. Benediktinski samostan na Čokovcu ima vrijednu sakralnu baštinu u kojoj se ističu gotička samostanska crkva, Tkonsko raspelo, lapidarij i dr. (Jurić, 1990., 294-295).

Važan dio ranosrednjovjekovne hrvatske države bio je središnji prostor Zadarske županije. Tu su živjeli poznati hrvatski rodovi koji su imali svoje posjede i u Ravnim kotarima i u Lici. U povezanosti podvelebitskih i prekovelebitskih prostora posebno su se isticali Mogorovići, Gusići i Lapčani (Jakšić, Begonja, 2011., 8).

Kraj 11. st. teško je razdoblje za opstojnost hrvatske države. Porazom na Gvozdu ugarskoj vojsci otvoren je put prema Dalmaciji (Jakšić, Begonja, 2011., 9). Nakon sporazuma sa dvanaest hrvatskih plemena kralj Koloman se 1102. godine u katedrali u Biogradu okrunio za kralja Hrvatske i Dalmacije. Time je Hrvatska ušla u personalnu uniju s Mađarima. Dostojno je taj isti kralj (1105.) u Zadru, glavnom gradu Dalmacije, dao izgraditi zvonik sv. Marije, sve u suglasju s opaticom Vekenegom. Valja istaknuti da se na prvom katu toga zvonika nalazi jedan od najstarije datiranih križno-rebrastih svodova u Europi (Petricioli, 2001., 19).

Značenje Zadra kao središta Dalmacije važno je i u razvijenom i kasnom srednjem vijeku. U drugoj polovini 14. st., u vrijeme anžuvinske vladavine, Zadar je bio jedna od najvažnijih jadranskih metropola te sjedište administracije za cijelu tadašnju Hrvatsku. Društveno-gospodarski prosperitet očitovao se na polju umjetnosti i znanosti. Tada su u Zadru cvjetali pomorstvo, trgovina i zanati, osobito kožarski i kovački. Uz to, grad od pet ili šest tisuća stanovnika imao je 20 zlatara u dvjema zlatarskim ulicama (ima ih i danas, ali samo onih koji prodaju, a sami ne izrađuju zlatarske predmete). Imao je i liječnika te gradskog učitelja (Jakšić, Begonja, 2011., 9-10). Godine 1396.

SL. 17.

**Zadar –
Sv. Krševan,
12. st.**

(snimio I. Čondić)

u Zadru je, pri dominikanskom samostanu, osnovano i sveučilište, prvo na hrvatskom tlu (Krašić, 1996.).

Ukupna romanička baština u Zadru je kolosalna. Ističu se zadarska prvostolnica sv. Stošije sa dvije romaničke faze, crkva sv. Krševana s najljepšim apsidama u Dalmaciji (Sl. 17), crkva sv. Marije, preuređena crkva sv. Tome i dr. (Klaić, Petricioli, 1976., 249-261). Oko Zadra i u zaobalju izgrađeno je mnogo crkvice, kao Sv. Petar i Sv. Martin u Diklu, Sv. Ivan u Preku, Sv. Ivan u Banjevcima, Sv. Petar u Morpolači (Klaić, Petricioli, 1976., 261-262), zborna crkva Gospe od Staroga grada u Pagu, Sv. Ambroz u Ninu i drugdje. Sačuvana su važna kiparska i slikarska djela, kao npr. ambon iz katedrale ili ikona Bogorodice iz te crkve (Sl. 18), raspelo iz crkve sv. Frane, (Sl. 19) i dr. Posebno mjesto imaju romaničke freske u crkvi sv. Krševana, sv. Petra Staroga, katedrali sv. Stošije i zvoniku sv. Marije (Klaić, Petricioli, 1976., 264-267). Dosta je ranoromaničkih i romaničkih zlatarskih radova koji se čuvaju u Stalnoj izložbi crkvene umjetnosti i u Riznici zadarske katedrale (Klaić, Petricioli, 1976., 271-272; Jakšić, Tomić, 2004.). U Zadru je sačuvano više romaničkih kuća i palača.

Mnogi su gotički spomenici u samom gradu, ali i izvan njega (Klaić, Petricioli, 1976., 501-550). U Zadru se nalazi najstarija gotička crkvom u Dalmaciji – to je crkva sv. Frane (Klaić, Petricioli 1976., 272-274). Zborna crkva Gospe od Staroga grada na otoku Pagu ima jedno od najljepših gotičkih pročelja na hrvatskoj obali. Izradio ga je majstor Paulus iz Solmone potkraj 14. stoljeća (Hilje, 1999., 55, 58-59), koji je autor i portala crkve sv. Mihovila u Zadru. U Zadru se nalazi i nekoliko gotičkih palača s portalima te monoforama i biforama. U sklopu zadarskoga fortifikacijskog sustava iz toga vremena potječe i Kaštel, koji ima osobito značenje (Klaić, Petricioli, 1976., 506).

Ima više sakralnih objekata na zadarskim otocima i u Ravnim kotarima (Jakšić, 2000.). Osobito ih je mnogo na otoku Pagu, oko grada Paga. Stari grad na otoku Pagu također je, kao cjelina, spomenička baština velike vrijed-

nosti (Hilje, 1999.). Može ga se nazvati „Salonom srednjeg vijeka“. O njemu se mnogo zna, ali baština na terenu zahtijeva žurna istraživanja, konzervaciju i prezentaciju, što se sve može najizravnije uključiti u turističko gospodarstvo. Posebno je značenje (Novoga) Paga, jedinstveno planiranoga grada s vrijednom kulturo-povijesnom baštinom (Hilje, 1999.).

U Zadru i izvan njega osobito su važna ostvarenja gotičkoga slikarstva. Na početku toga stilskog razdoblja pojavljuju se višedijelne slike (u središnjem dijelu uvijek je prikazana Bogorodica), primjerice Ugljanski triptih (14. st.), koji se čuva u Stalnoj izložbi crkvene umjetnosti u Zadru.

U arhivskim izvorima nalazi se više oporučnih odredbi, ali i drugih vijesti vezanih uz slike na drvu, što svjedoči o tome da je u 14. i 15. stoljeću likovna umjetnost doživljavala pravi procvat (Hilje, Tomić, 2006., 17). Uglavnom su to prikazi Bogorodice s Djetetom. Višekratno su poznati i majstori, kao Ivan Petrov iz Milana, Paolo Veneziano, Menegelo Ivanov de Canali i dr. Poznato je nekoliko slikanih raspela (među njima, primjerice, ono u Čokovcu na otoku Pašmanu otprilike iz 1418.), kao i više drugih djela. Sačuvalo se i ponešto zidnoga slikarstva, i to u crkvama sv. Dominika, sv. Šime i sv. Mihovila (Hilje, Tomić, 2006.). Gotičke slike na drvu, iako su to sada ostaci ostataka neka-

dašnjega bogatstva, sačuvane na području Zadarske nadbiskupije predstavljaju jednu od najvažnijih takvih cjelina u Hrvatskoj (Hilje, Tomić, 2006., 31).

I gotička su kiparska djela zanimljiva, osobito ona u drvu (korska sjedala u crkvi sv. Frane s kraja 14. st., ali i ona mlađa u katedrali sv. Stošije, oltarna pregrada u katedrali i dr.).

Ovdje valja spomenuti i slikarstvo minijatura. Najstariji primjeri zadarskih minijatura vezani su uz kodekse koji potječu iz samostana sv. Marije u Zadru (kraj 11. st.). Sada se čuvaju u Oxfordu i Budimpešti, a smatra se da su nastale u Zadru, najvjerojatnije u skriptoriju sv. Krševana (Hilje, Tomić, 2006., 32-33). Minijaturama su ilustrirani misali, gradualni, psaltiri i drugi rukopisi (Hilje, Tomić, 2006., 32-36). Neki od njih čuvaju se u samostanskim riznicama u Zadru.

U već spomenutim zadarskim zlatarskim radionicama izrađeni su mnogi relikvijari, koji se danas najviše čuvaju u SICU u Zadru (Klaić, Petricioli, 1976., 531-543; Petricioli, 2004.; Jakšić, Tomić, 2004.), ali i u drugim crkvenim riznicama u Zadru i Ninu. Među takvim ostvarenjima osobito treba istaknuti škrinju sv. Šime, djelo Franje iz Milana (Klaić, Petricioli, 1976., 532-535; Jakšić, Tomić, 2004., 97-116), na kojoj su prikazani vjerski i povijesni događaji i legende (druga polovica 14. st.). U toj škrinji nalazila se i kruna kraljice Elizabete (Sl. 20). U sklopu prvoga sustavnog znanstvenoga vrednovanja u 19. st. škrinja sv. Šime smatrana je jednim od najboljih srednjovjekovnih zlatarskih djela nastalih na tlu Austro-Ugarske Monarhije (Kovačević, 2011., 187-204).

Poznati hrvatski umjetnik, Zadranin Juraj Matejev Dalmatinac, ostavio je skromne tragove svojega djelovanja u rodnom gradu. Radio je u Šibeniku, po Dalmaciji i preko Jadrana. Svraćao je u Zadar više puta po raznim poslovima. Prvi je podatak narudžba zadarskih franjevaca od 9. listopada 1446. za izradbu podija u sredini crkve, koji će imati tri kapele, stupove s kapitelima, listove i druge ukrase, sve to po cijeni od 285 dukata. Kasnijom barokizacijom

RADOMIR JURIĆ
DRUŠTVENO I GOSPODARSKO
VREDNOVANJE MATERIJALNE
KULTURNE BAŠTINE

SL. 18.

**Zadar –
Katedrala
sv. Stošije:
Bogorodica
s Djetetom,
sredina 13. st.**

(prema E. Hilje, R. Tomić, 2006.)

SL. 19.

**Zadar –
Samostan
sv. Frane:
Slikano raspelo,
12./13. st.**

(prema E. Hilje, R. Tomić, 2006.)

SL. 20.

**Zadar –
Sv. Šime:
Kruna kraljice
Elizabete, oko
polovice 14. st.**

(prema I. Petricioli, 2004.)

crkve sve je to sklonjeno, a danas se iza glavnog oltara vide dijelovi luka s konzolama. Drugi rad koji se može pripisati Jurju Dalmatincu jest nadgrobna ploča nadbiskupa Lovre Veniera. Nije se sačuvala u cijelosti. Bila je postavljena u zadarskoj prvostolnici, a nakon preuređenja katedrale u 18. stoljeću dospjela je u crkvu sv. Krševana, kao običan građevinski materijal (Petricioli, 1975., 348-356). Od Jurjevih suradnika u Zadru su djelovali Andrija Aleši i Petar Brčić.

Nakon Zadarskoga mira (1358.) nastupilo je zlatno razdoblje razvitka zadarske komune, koje je trajalo do sramotne prodaje Dalmacije Mlečanima 1409. godine, kada je uslijedila duga mletačka vlast sve do 1797. godine (Raukar i

dr., 1987.). Uslijedili su upadi i napadi Osmanlija i na dalmatinskom i na ličkom području, pa onda Krbavska bitka 1493. godine s teškim porazom hrvatske vojske. Zbog turskih opasnosti utvrđuju se Zadar, Novigrad, Obrovac, Vrana, Nadin, Biograd i druga naselja. Izgrađene su kule i utvrde u mnogim selima, kao što su Velim, Budak, Kličevica, Benković, Korlat, Polišnik i dr. Na ličkom dijelu Zadarske županije u srednjem vijeku bilo je više utvrda koje su i kasnije imale određene obrambene uloge, kao što su one u Gračacu, Donjem Lapcu, Srbu (nalazi se iznad potoka Srednice), Lovincu i dr. Mnoge od tih utvrda sačuvane su i još uvijek nisu istražene, konzervirane, prezentirane i uključene u turističku ponudu.

SL. 21.

Zadar – Stalna izložba crkvene umjetnosti: Poliptih, Vittore Carpaccio, oko 1493.

(prema I. Petricioli, 2004.)

Osobito mjesto u obrani zadarskoga područja imala je utvrda Ostrovica, koja je dugo bila u rukama Šubića (zapravo sve do Ludovika Anžuvinca). Ta strateška točka bila je, zapravo ključ Zadra, a zaslužuje primjereno suvremeno društveno i gospodarsko vrednovanje (DeLonga, Burić, 1998.).

U 15. stoljeću fortifikacijski sustav grada Zadra dograđivao se i usavršavao sustavnom brigom mletačkih vlasti, ali bez većih fizionomskih izmjena (Raukar i dr., 1987., 127-131). Tada je, primjerice, izgrađena i Citadela, dok je Kaštel nanovo uređen. Zadarski graditelji i kipari izgradili su i urešili mnoge stambene kuće, palače, poneku crkvu i oltare. O tome svjedoče mnogi pisani izvori (Raukar i dr., 1987., 134-141). Gotičko-renesansne prozore imaju palače Grisogono-Vovo, Soppe i još neke. Kvalitetom izgradnje i sačuvanosti izdvaja se palača Nassis (Raukar i dr., 1987., 150-151). U isto vrijeme predgrađe grada nije mijenjalo svoj izgled. Tu su bile kuće seoskoga tipa (Raukar i dr., 1987., 133).

Iz prijelaznog razdoblja gotike i renesanse, odnosno prijelaza iz srednjega vijeka u novi vijek, u Zadru je vrijedno spomena nekoliko kulturnih ostvarenja. Od uvezenih venecijanskih djela svakako treba spomenuti poliptih poznatoga slikara Vittora Carpaccija (kraj 15. st.), koje je naručio zadarski kanonik Martin Mladošić i postavio ih na oltaru sv. Martina u zadarskoj prvostolnici (Sl. 21). Danas se to djelo čuva u Stalnoj izložbi crkvene umjetnosti (Petricioli, 2004., 114-115).

NOVI VIJEK

U prvim desetljećima 16. stoljeća zadarske srednjovjekovne zidine bile su dotrajale. Turci su bili nadomak Zadra. Grad se postupno utvrđivao i postao je, zapravo, velika renesansna utvrda (Raukar i dr., 1987., 277-284). Godine 1543. sagrađena su nova monumentalna vrata (danas Kopnena vrata) po nacrtu Michelea Sanmichelija. To je najvrednije arhitektonsko renesansno ostvarenje koje je mletačka vlast ostavila u Dalmaciji. U 16. st. u gradu su izgrađene cisterne i zdenci te mnoge javne i stambene zgrade (Raukar i dr., 1987., 284-285), a obavljena je i pregradnja crkve sv. Marije. U Zadru su djelovali mnogi domaći kipari i arhitekti te domaći i strani slikari (Raukar i dr., 1987., 285-295).

U isto vrijeme zadarske su plemićke obitelji gradile ljetnikovce izvan Zadra, primjerice u Sukošanu, na Bapcu, Ugljanu, u Salima i Vrgadi (Raukar i dr., 1987., 292).

Sve se to zbivalo u izrazito nepovoljnim društveno-političkim okolnostima. Naime, Osmanlije su osvojili velik dio zadarske regije, gotovo sve osim Zadra i uskoga pojasa uz more. Uslijedili su dugi tursko-mletački ratovi, pa zatim oslobođenje od Osmanlija u drugoj polovici 17. st., ali pod stalnim smjenama tuđinskih vlasti (mletačka,

prva austrijska, francuska, druga austrijska, zatim talijanska okupacija i uprava nad Zadrom izdvojenim iz svojega regionalnog prostora dok je preostali dio zadarskoga prostora ušao u sastav prve Jugoslavije), a potom u Hrvatskoj u sastavu druge Jugoslavije. Konačno, današnji prostor Zadarske županije razvijao se u okviru neovisne hrvatske države, uz vrlo teške, ali i slavne, dane tijekom obrambenoga Domovinskog rata, u kojemu su velikosrpski agresori posve razorili ili oštetili mnoge vrijedne kulturne spomenike. Novovjekovna stoljeća obilježena su, dakle, turbulentnim povijesno-geografskim razvitkom, tijekom kojega su nastala mnoga kulturna ostvarenja, među kojima neka visoke umjetničke vrijednosti.

U razdoblju koje je u kulturnoj povijesti poznato kao vrijeme **baroka** zbog ratova s Osmanlijama fortifikacijski se sustav Zadra i dalje usavršavao. Isto tako, sagrađene su mnoge stambene kuće i palače, primjerice palača Fozza i kuća Detrico, koja se nalazila na mjestu današnje zgrade suda. Podignuto je nekoliko crkava, a neke su i barokizirane, kao što je svetište crkve sv. Šime, zatim Sv. Marija, Sv. Donat, Sv. Frane, Gospa od Kaštela i dr. (Raukar i dr., 1987., 535-550). U baroku su nastala i mnoga kiparska djela. Primjerice, mletački kipar Alvise Tagliapietra završio je 1728. godine kipove zadarskih zaštitnika (Krševan, Zoilo, Stošija i Šime) za crkvu sv. Krševana (Raukar i dr., 1987., 550-554).

Mnogi slikari 17. i 18. stoljeća ostavili su u Zadru svoja djela po privatnim zbirka, ali i u mnogim crkvama na širem zadarskom području. Sačuvali su se i zlatarski radovi iz toga vremena (Raukar i dr., 1987., 554-559).

Tijekom baroka izgrađeni su ili dograđeni i ujedno barokizirani mnogi sakralni objekti. Primjerice, u Biogradu je 1761. izgrađena velika crkva sv. Stošije (Petricioli, 2000., 73). Međutim, Biograd nije obnovio srednjovjekovnu ulogu važnoga gradskog središta i biskupskoga sjedišta.

U skladu s demografskim mijenama tijekom osmanlijske uprave, zadarskim zaobaljem te stabilizacijom društvenih prilika nakon osmanlijskoga povlačenja, uz starosjedilački katolički element, vjerski je mozaik upotpunjen pripadnicima pravoslavnoga krila kršćanske religije. Stoga u ukupnoj kulturnoj baštini zadarskoga kraja odgovarajuće značenje ima baština sačuvana u pravoslavnim sakralnim objektima. Posebno treba istaknuti manastir Krupu kod Obrovca i crkvu sv. Ilije u Zadru (nekadašnja katolička crkva sv. Josipa) s bogatom riznicom.

Za vrijeme prve austrijske vlasti (1797.-1806.) valja zabilježiti veliku obnovu Kneževe palače u Zadru. Prva je to pojava klasicizma u Zadru. Obnova je nastavljena i za francuske uprave. Taj prvi klasicistički zahvat u gradu izveo je Frane Zavoreo, izvanredno vrijedan javni mjernik, graditelj i kartograf. Zavoreo je obnavljao i razne druge javne zgrade i crkve (Peričić i dr., 2011., 266-267).

SL. 22.

**Zaton – Afrička
keramička
zdjelica u
antičkoj luci**

(snimio S. Gluščević)

SL. 23.

**Nin – Ždrijac:
Starohrvatski
brod pod
morem, kraj
11. st.**

(snimio Z. Brusić)

Za druge austrijske uprave Zadar je i dalje bio političko-upravno središte Dalmacije, od Raba gotovo do Bara na crnogorskoj obali. To se ogledalo u bogatom kulturnom životu grada sve do Prvoga svjetskog rata, što se može pratiti od važnih urbanih inovacija do pojedinih umjetničkih ostvarenja. Primjerice, godine 1829. bastion Grimani preoblikovan je u Gradski perivoj (Peričić i dr., 2011., 272).

Tijekom **klasicističkoga razdoblja** (1804.-1868.) na zadarskom području podignuto je nekoliko crkava, od kojih je posebno vrijedna crkva sv. Frane u Podpragu na Velebitu (građena od 1832. do 1841.), zatim župna crkva u Privlaci (Peričić i dr., 2011., 276-283). Obnovljena je i nadbiskupska palača u Zadru.

Tijekom 19. stoljeća u Zadru je djelovalo više slikara. Među njima najvažniji je Franjo Salgehtti Drioli (Peričić i dr., 2011., 292-293).

Druga polovica 19. st. i početak 20. st. (1868.-1918.) u Zadru su obilježeni **neostilskom i secesijskom** arhitekturom te velikom urbanističkom djelatnošću. Godine 1868. Zadar je prestao biti grad-utvrda. Nakon rušenja dijela bedema Zadar je promijenio svoj stoljetni izgled. Počinje novo oblikovanje grada. Od 1875. do 1906. trajala je izgradnja na Novoj rivi. Devedesetih godina 19. st. izgrađena je prva luksuzna gradska kavana, Central. Godine 1894. završena je izgradnja, od prvoga kata nadalje, zvonika sv. Stošije u neoromaničkom stilu prema projektu engleskoga arhitekta Thomasa Jacksona. Hotel Bristol izgrađen je 1900., a od 1901. započela je izgradnja kompleksa Zavoda sv. Dimitrija. Na početku 20. st. temeljito je pregrađena crkva Gospe Loretske u Arbanasima (izvorno izgrađena 1739. godine). Podignute su i obiteljske zgrade,

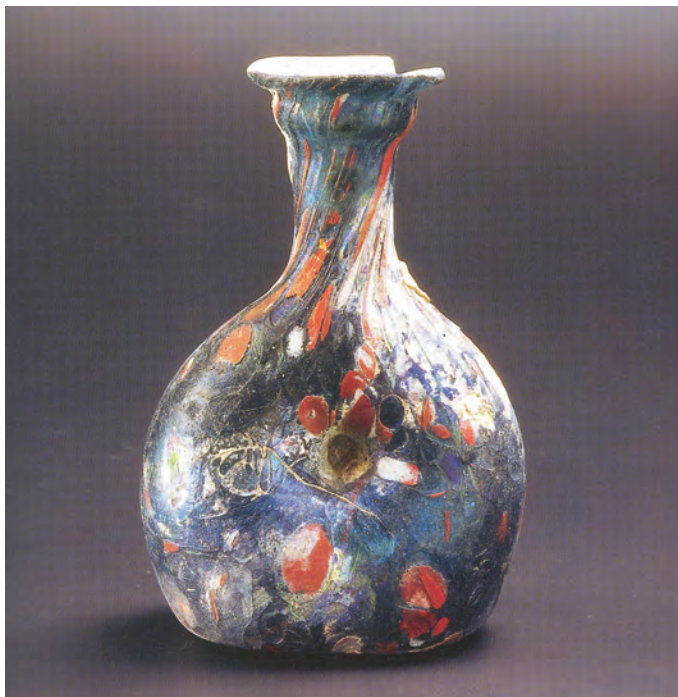
ljetnikovci i vile na Ravnicama, Jazinama, Voštarnici, Brodarici i dr. (Peričić i dr., 2011., 305-391).

U drugoj polovici 19. stoljeća i na početku 20. st. Zadar je bio važno središte fotografskoga umijeća. Među fotografima isticali su se Vicko Andrović i Tomaso Burato.

Likovni umjetnici, većinom slikari koji su živjeli u Zadru ili su u njemu privremeno djelovali, dugo nisu primjereni valorizirani u hrvatskoj umjetničkoj historiografiji. U novije vrijeme njima opširno bavio A. Travirka, koji je dao vrlo kvalitetan prikaz likovne kulture u Zadru za austrijske uprave (Peričić i dr., 2011., 399-788).

Uz spomenute istaknutije sastavnice materijalne kulturne baštine Zadarske županije tijekom prošlosti oblikovana je bogata tradicijska kultura sjeverne dalmacije i južne Like. Možda su najbolji reprezentivi te baštine suhozidne građevine na otocima i u zadarskom zaobalju, među kojima su simbolikom najistaknutija **mirila**, kao osobit kulturni fenomen, koja su predmet brojnih znanstvenih istraživanja, a imaju svoje mjesto i u turističkoj ponudi u zadarskom dijelu velebitskoga podgorja.

Posebna je i **podmorska arheološka baština** zadarskoga kraja (Brusić, 1968., 203-209; Brusić, 1978., 5-12; Gluščević, 2004.; Gluščević, 2007.; Jurić, 1995., 77-91; Jurić i dr., 1993., 45-62). Na desetke je hidroarheoloških nalazišta u zadarskom akvatoriju. Među najvažnijima je antička luka grada Nina u Zatonu (Sl. 22), Silba-Grebeni (antički brodolom), Nin (ranohrvatski brodovi, Sl. 23), Pakoštane (rimski ostaci) i Gnalić (kraj 16. st., Sl. 24).

UMJESTO ZAKLJUČKA

Pokretnu i nepokretnu materijalnu kulturnu baštinu na području današnje Zadarske županije vrednovali su razni putopisci, znatiželjnici i drugi namjernici, napose stručnjaci raznih profila. Na temelju tih povijesnih zapisa kao i znanstvenih istraživanja kulturne baštine koja je sačuvana do danas može se dati opsežan, ali teško i cjelovit, pregled mnogih ostvarenja kroz povijest.

Treba se s poštovanjem ophoditi prema svemu što nam je podareno. Opravdano je postaviti pitanje cijenimo li dovoljno kulturnu baštinu ili nam je ona teret. Često se stječe dojam da nam je baština na leđima poput tereta, a ona, stvarana stoljećima, zapravo uzvraća bogatom simbolikom i pridonosi oblikovanju sadašnjega kulturnog identitet onih koji je posjeduju ili je okružuju. Toga su često svjesniji turisti koji je posjećuju i stoga je vrednuju kao građevine i predmete vrijedne upoznavanja i iščitavanja, što pridonosi obogaćivanju njihove kulturne memorije. Valja, naime, istaknuti da **poznavanje materijalne kulturne baštine dovodi do boljšega komuniciranja među kulturama i narodima.**

Turizam kao društvena pojava danas je dio života suvremenoga čovjeka. Putovanja s ciljem odmora, razonode i upoznavanja novih krajeva zauzimaju važnu ulogu na ljestvici vrijednosti svih onih koji si to mogu priuštiti. Broj putovanja na svjetskoj razini stalno raste. Želja ljudi za novim, nepoznatim i neotkrivenim sveprisutna je. Upoznavanje novih naroda i kultura, pogotovo onih manje poznatih, dovodi do otvaranja novih turističkih odredišta u svjetskim razmjerima (Kina, Istočna Europa itd.).

S obzirom na to da se više od 60% putovanja s europskoga emitivnog tržišta ostvaruje na području Sredozemlja, za Hrvatsku kao turističku destinaciju u tom prostoru, a time i za Zadarsku županiju, to je velik izazov i velik poslovni cilj.

U hrvatskom turizmu izrazito je nepovoljan odnos tzv. robnih i nerobnih usluga u odnosu na razvijene turističke zemlje (Austrija, Francuska, Švicarska itd.). Materijalna kulturna baština u Zadarskoj županiji pruža velike mogućnosti za povećanje udjela nerobnih usluga u turizmu.

Stoga, ispričajmo na zanimljiv način priče o našoj materijalnoj kulturnoj baštini! Štoviše, ispišimo knjige priča:

- o prapovijesnim kulturama, posebice Liburna i Japoda, rimskim i srednjovjekovnim gradovima, venecijanskim palačama, utverdama, brodovlju i svjetionicima
- o hrvatskim vladarima i ranohrvatskoj materijalnoj i duhovnoj kulturi
- o putovima naših predaka morem, Velebitom, Ravnim kotarima
- o desecima sela, zaselaka, kuća, sasvim napuštenih ili slabo naseljenih na obali, otocima, a pogotovo u zaobalju.

Zadarsku županiju treba otvoriti turizmu na cijelom njezinom prostoru. Što to znači? Teze od kojih takav razvoj turizma treba krenuti jesu:

- 1) Obalni pojas je preopterećen na vrhuncu turističke sezone.
- 2) Turisti traže doživljaj na odmoru, a doživljaji nisu samo na obali.
- 3) Zaobalje Zadarske županije privlačno je i lako dostupno.
- 4) Treba kreirati nove turističke programe (proizvode) na osnovi materijalne kulturne baštine u zaobalju i, općenito, slabije razvijenim turističkim područjima.
- 5) Diversifikacijom turističke ponude uključivanjem materijalne kulturne baštine osigurat će se duže komercijalno poslovanje u godini (produženje sezone).³

Ima mnogo neiskorištenih mogućnosti, a i dosta ideja i želja. No ničem ne vode pitanja koliko se dosad već moglo iskoristiti, a nije. Dobro je, naprotiv, posegnuti za primjerima dobre prakse. Primjerice, muzeji u Zadru, Ninu, Biogradu, Obrovcu, Benkovcu i Gospiću, u kojima se čuva, proučava i izlaže upravo spomenuta pokretna baština, već su desetljećima, iako kao neprofitne ustanove, na tržištu. U njima je izložena vrednovana građa koja izaziva pozornost stranih i domaći turista. Više turističkih zajednica surađuje s muzejskim ustanovama, a osobito s Arheološkim muzejom u Zadru. Neki se, kao turističke zajednice Poveljane, Starigrada, Zatona, Pakoštana izravno uključuju u istraživačke projekte, sudjeluju u priređivanju izložbi, tiskanju publikacija i vodiča.

Već dulje izvrsnu suradnju s Arheološkim muzejom ima Turisthotel. To je počelo prije izgradnje turističkoga

SL. 24.

**Gnalić – staklena
posudica, 16. st.**

(snimio T. Lauko)

3

U oblikovanju ovih teza pomogao mi je kolega Šime Knežević, predavač na Odjelu za turizam i komunikacijske znanosti Sveučilišta u Zadru.

naselja, kada su provedena arheološka istraživanja u Zatonu. Poslije su neki arheološki predmeti, uz nalaze iz antičke luke, predstavljeni na recepciji. I danas je to tako. Mnogi turisti mogu posjetiti Muzej ninskih starina, Sv. Donat i Arheološki muzej uz 50% popusta. Turisthotel to uzvraća Arheološkom muzeju u Zadru velikom potporom (višegodišnjom) u istraživanju antičke luke. Dobra je suradnja i s drugim hotelima u Zadru i na zadarskom području.

Gospodarski čimbenici pomogli su oko uređenja Arsenala, crkve sv. Lovre i crkve sv. Tome. I danas se o njima kvalitetno brinu. Započelo je i uređenje Maškovića hana u Vrani sredstvima Europske unije.

Cerovačke špilje vrednovane su kao prirodni fenomen. U priču o njima uključena je i arheološka prapovijesna baština. Već desetljećima plijene pozornost posjetitelja.

Mirila u Ljubotiću sustavno se održavaju i posjećuju, a to sve zahvaljujući Šimi Gaziću i Turističkoj zajednici Starigrada Paklenice.

Ti primjeri svjedoče o značenju arheologije u oblikovanju turističke ponude. Može se čak govoriti o razvoju arheoturizma.

U tom kontekstu valja spomenuti i jedan izvanredan projekt, projekt za stoljeće u kojem živimo, a to je **Asseria nova**. Na zajedničkom poslu okupili su se Grad Benkovac, Zavod za prostorno uređenje Zadarske županije, muzejske ustanove iz Zadra i Benkovca i pojedinci. Projektom arheološko-turističkoga parka izgradit će se recepcija, lapidarij-galerija, suvenirnica, ugostiteljski objekt i dormitorij za smještaj arheologa-istraživača. Ostali sadržaji bit će u Podgrađu, koje bi se transformiralo u ekoselo namijenjeno seoskom turizmu. Navedeni je projekt daleko odmakao. Dne 10. srpnja 2012. gradonačelnik Benkovca je u Ministarstvu regionalnog razvoja i fondova Europske unije potpisao sporazum o dodjeli tehničke pomoći za navedeni projekt, vrijedan 10,5 milijuna eura. Sve to, uz pripremljenu dokumentaciju, omogućuje povlačenje sredstava iz strukturnih fondova Europske unije.

Sličan projekt može se osmisliti i za Nadin, pri čemu se može kombinirati kulturni turizam s agroturizmom, tj. ponudom vrhunskih prehrambenih proizvoda u autentičnom ambijentu, kao što je već posvjedočeno na mnogim primjerima u Istri. Nedavni posjet švedskoga kraljevskoga para i drugih istaknutih osoba iz europskoga političkog i kulturnog života potvrda su velikom turističkom potencijalu zadarskoga zaobalja.

Veliki potencijali kulturne baštine trebaju imati znatno veću ulogu u gospodarstvu Zadarske županije, poglavito u turizmu. Naravno, društveno i gospodarsko vrednovanje materijalne kulture podrazumijeva i sustavnu brigu o njoj, što se ponajprije odnosi na sustavno istraživanje i zaštitu.

LITERATURA

- Balen Letunić, D. (2006.): *Japodi*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Batović, Š. (1966.): *Stariji neolit u Dalmaciji*, Arheološko društvo Jugoslavije i Arheološki muzej Zadar, Zadar.
- Batović, Š. (2002.): *U osvit povijesti*, I, Matica hrvatska Zadar i Arheološki muzej Zadar, Zadar.
- Batović, Š. (2005.): *Liburni*, Matica hrvatska Zadar i Arheološki muzej Zadar, Zadar.
- Batović, Š. (2009.): *Pregled prapovijesti hrvatskih zemalja*, Matica hrvatska Zadar i Arheološki muzej Zadar, Zadar.
- Batović, Š., Batović, A. (2013.): *Helenistički grobovi iz Nadina u okviru V. (zadnje) faze liburnske kulture*, Arheološki muzej Zadar, Zadar.
- Belošević J. (2007.): *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*, Arheološki muzej Zadar, Zadar.
- Belošević, J. (1965.): Prvi arheološki tragovi Velike seobe naroda na području sjeverne Dalmacije, *Diadora*, 3, 129-143.
- Belošević, J. (1980): *Materijala kultura Hrvata od 7. do 9. stoljeća*, Sveučilišna naklada, Zagreb.
- Brunšmid, J. (1914.): Antikni figuralni predmet u Hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s., 13, 216.
- Brusić, Z. (1968.): Istraživanje antičke luke kod Nin, *Diadora*, 4, 203-209.
- Brusić, Z. (1978.): Rezultati najnovijih istraživanja i vađenje starohrvatskih brodova na ulazu u ninsku luku, *Adriatica maritima*, 2, 5-12.
- Čondić, N. (2009.): Istraživanja na Cvijinoj gradini u Kruševu kod Obrovca, *Diadora*, 23, 7-22.
- Delonga, V, Burić, T. (1998.): *Ostrovica kod Bribira, arheološko-povijesna skica* (katalog izložbe), Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
- Drechsler Bižić, R. (1970.): Cerovačka Donja špilja (iskopavanja 1967.), *Vjesnik Arheološkoga muzeja u Zagrebu*, 3 (4), 93-110.
- Fadić, I. (2003.): *Asseria – 5 godina istraživanja*, Arheološki muzej Zadar, Zadar
- Fadić, I. (2003.a): Uspon i pad Aserije, *Histria Antiqua*, 11, 417-429.
- Forenbaher, S., Vranjican, P. (1985.): Vaganačka pećina, *Opuscula Archaeologica – Radovi Arheološkog zavoda*, 10 (1), 1-21.
- Glušćević, S. (2004.): *Antički brodolom na Grebenima kod Silbe*, Arheološki muzej Zadar, Zadar.
- Glušćević, S. (2007.): *Antička luka u Zatonu*, Arheološki muzej Zadar, Zadar.
- Hilje, E, Tomić, R. (2006.): *Slikarstvo*, Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije, Zadarska nadbiskupija, Zadar.
- Hilje, E. (1999.): *Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Pagu*, Arheološki muzej Zadar, Zadar.
- Ilakovac, B. (1982.): *Rimski akvadukti na području sjeverne Dalmacije*, Arheološki muzej Zadar, Sveučilišna naklada, Zagreb.
- Jakšić, N. (2000.): *Benkovac i okolica u srednjem vijeku*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
- Jakšić, N. (2006a): *Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnost*, Klovićevi dvori, Zagreb.
- Jakšić, N. (2011.): Kulturna baština Zadarske županije, u: *Zadarska županija*, ur. Z. Begonja, Zadarska županija, Zadar, 34-43.

- Jakšić, N., Begonja, Z. (2011.): Zadarska županija kroz prošlost i sadašnjost, u: *Zadarska županija*, ur. Z. Begonja, Zadarska županija, Zadar, 6-15.
- Jakšić, N., Tomić, R. (2004.): *Zlatarstvo*, Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije, Zadarska nadbiskupija, Zadar.
- Jakšić, N. (2006.): *Nasljeđe Biograda na Moru*, Turistička zajednica Grada Biograda, Zadar.
- Jelovina, D. (1976.): *Starohrvatske nekropole*, Čakavski sabor, Split.
- Jurić, R. (1990.): Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, *Biogradski zbornik*, 1, ur. Š. Batović, Filozofski fakultet, SIZ za kulturu Općine Biograd, Zadar, 279-318.
- Jurić, R. (1995.): Ranohrvatski brodovi iz Nina, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 37, 77-91.
- Jurić, R. (2007.): Ranosrednjovjekovno groblje u Velimu kod Benkovca, *Diadora*, 22, 217-233.
- Jurić, R. (2009.): *Arheološka istraživanja u Biogradu na moru 2008. i 2009. godine* (katalog izložbe), Zavičajni muzej, Biograd na Moru.
- Jurić, R., Oguić, S., Vilhar, B. (1993.): Konzervacija i početak rekonstrukcije ranohrvatskih brodova iz Nin, *Adrias*, 3, 45-62.
- Karavanić, I., Čondić, N., Vukosavljević, N. (2007.): Lokalitet Velika pećina u Kličevici, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3/2006, 345-347.
- Klaić, N., Petricioli, I. (1976.): *Prošlost Zadra II: Zadar u srednjem vijeku*, Filozofski fakultet, Zadar.
- Kolak, T. (2007.): *Utočište u mraku spilje* (vodič), Park prirode Velebit, Gospić, 33-25.
- Kolak, T. (2010.): Donja Cerovačka špilja, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6/2009, 503-504.
- Kovačević, M. (2011.): O prvoj monografskoj obradi škrinje Svetog Šimuna u Zadru, *Ars adriatica*, 1, 187-204.
- Krasić, S. (1996.): *Generalno učilište dominikanskog reda u Zadru ili 'Universitas Jadretina' (1396-1807)*, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar.
- Kukoč, S. (2009.): *Japodi – Fragmenta symbolica*, Književni krug, Split.
- Marijanović, B. (2009.): *Crno vrilo*, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- Olujić, B. (2007.): *Povijest Japoda: pristup*, Srednja Europa, Zagreb.
- Peričić, Š., Stagličić, M., Rados, Z., Rabac Čondrić G. (2011.): *Prošlost Zadra IV: Zadar za austrijske uprave*, Matica hrvatska – Ogranak u Zadru, Zadar.
- Petricioli, I. (1975.): Juraj Dalmatinac u Zadru, *Zadarska revija*, 5-6, 348-356.
- Petricioli, I. (1960.): *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, Zagreb.
- Petricioli, I. (2001.): *Zadar i okolica*, Turistička naklada d. o. o., Zagreb.
- Petricioli, I. (2004.): *Stalna izložba crkvene umjetnosti* (katalog izložbe u suradnji s L. Pavičić Domijan), Stalna izložba crkvene umjetnosti, Zadar.
- Petrinec, M. (2009.): *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
- Raukar, T., Petricioli, I., Švelec, F., Peričić, Š. (1987.): *Prošlost Zadra III: Zadar pod mletačkom upravom*, Narodni list, Filozofski fakultet, Zadar.
- Suić, M. (1981.): *Prošlost Zadra I: Zadar u starom vijeku*, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar.
- Uglešić, A. (2004.): *Dvojne ranokršćanske crkve u Podvršju*, Arheološki muzej Zadar, Filozofski fakultet, Zadar.
- Uglešić, A. (1992.): Rimska provincija Dalmacija pod vlašću Istočnih Gota, *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru*, 30 (17), 65-77.
- Uglešić, A. (2002.): *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Filozofski fakultet u Zadru, Zadarska nadbiskupija, Zadar.
- Vežić, P. (2002.): *Sveti Donat – Rotonda Sv. Trojice u Zadru*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, Arheološki muzej Zadar.
- Vežić, P. (2005.): *Zadar na pragu kršćanstva*, Arheološki muzej Zadar, Zadar.
- Vujević, D. (2013.): Prapovijesni ostatci na sjeverozapadnom dijelu Dugog otoka, u: *Veli Rat*, ur. A. Uglešić i J. Faričić, Sveučilište u Zadru, Zadar, 131-146.
- Vujević, D., Parica, M. (2011.): Nakit i umjetnost pećine Vlakno, *Archaeologia Adriatica*, 3, 23-34.